

3872 1000 01473

WŁADYSŁAW MARKIEWICZ — WYBITNY KONTYNUATOR „POZNAŃSKIEJ SZKOŁY ZACHODNIEJ”

Prof. Władysław Markiewicz jest mocno związany z Uniwersytetem im. A. Mickiewicza, Instytutem Zachodnim i w ogóle ze środowiskiem poznańskim (w szczególności naukowym), mimo że w 1972 r. przeniósł się z Poznania do Warszawy, by tam objąć kolejno wysokie stanowiska w Polskiej Akademii Nauk (sekretarza Wydziału I Nauk Społecznych w latach 1972 - 1983 i wiceprezesa PAN w latach 1984 - 1989). Te ostatnie koliczności spowodowały, że w życiu, stylu działania i zainteresowaniach naukowych prof. Markiewicza wystąpiły jednakowo silnie — obok poznańskich — również ogólnopolskie powiązania.

Na kierunek zainteresowań oraz pracy badawczej i pisarskiej prof. Markiewicza oddziaływały nie tylko problemy żywe w środowiskach, z którymi związał się zawodowo, lecz również doświadczenia osobiste i wcześniejsza droga życiowa. Urodzony 2 stycznia 1920 r. w Ostrowie Wielkopolskim, w rodzinie robotnika, wczesne dzieciństwo spędził z rodzicami na emigracji we Francji, wśród górników, gdzie przez trzy lata uczęszczał do szkoły podstawowej. W okresie wielkiego kryzysu — po zwolnieniu ojca z pracy — cała rodzina wróciła do Ostrowa. Lata wojny Władysław Markiewicz spędził w różnych miejscach: w Ostrowie, na przymusowych robotach rolnych w okolicach Kassel, później jako robotnik kolejowy w Austrii, więzień *Gestapo* (październik 1941) za kolportowanie nielegalnych gazetek wśród robotników i jeńców wojennych, wreszcie więzień obozu koncentracyjnego Mauthausen-Gusen. Po wyzwoleniu, od maja 1945 r., Władysław Markiewicz przebywał we Włoszech, gdzie wstąpił do polskich sił zbrojnych i uczył się równocześnie w liceum w Matino. W 1947 r. wrócił — drogą przez Anglię — do kraju. Studia uniwersyteckie w dziedzinie socjologii odbył na Uniwersytecie Poznańskim, uzyskując tu kolejne stopnie i tytuły naukowe: magistra (1951), doktora (1959), docenta (1961), profesora nadzwyczajnego (1966) i zwyczajnego (1972). Już od 1 stycznia 1950 r. — a więc jako student — Władysław Markiewicz pracował w Katedrze Socjologii UP pod kierunkiem prof. Andrzeja Szczurkiewicza. Z 70 rocznicą urodzin zbiega się zatem druga rocznica: 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej.

W okresie tych 40 lat prof. Władysław Markiewicz zajął jedno z czołowych miejsc w polskich naukach społecznych. Sprawował różne kierownicze funkcje w instytucjach i organizacjach naukowych (m. in. kierownik Katedry Socjologii UAM i dyrektor Instytutu Socjologii UAM,

dyrektor Instytutu Zachodniego, prezes Polskiego Towarzystwa Socjologicznego, przewodniczący Komitetu Nauk Socjologicznych PAN i in.) oraz wzbogacał pod względem rozmiarów i treści swój dorobek naukowy i publicystyczny. Z uwagi na okolicznościowy charakter tego szkicu i profil tematyczny „Przeglądu Zachodniego”, pragnę zwrócić uwagę na jedną tylko cechę tego dorobku: udział w nim problematyki tzw. zachodniej. Jest rzeczą godną podkreślenia, że w swych opublikowanych pracach i w referatach wygłaszanych na licznych konferencjach i sesjach Władysław Markiewicz wypowiadał się kompetentnie we wszystkich głównych zagadnieniach stanowiących przedmiot zainteresowań i planów badawczych Instytutu Zachodniego (a także innych polskich placówek naukowych zajmujących się tematyką Ziem Zachodnich, stosunkami międzynarodowymi, w szczególności stosunkami polsko-niemieckimi i tzw. problemem niemieckim).

Przypomnijmy najpierw związki formalne Władysława Markiewicza z Instytutem Zachodnim. Zaczęły się one od wyboru na członka Instytutu Zachodniego w 1958 r., a następnie na członka Komisji Rewizyjnej w latach 1959 - 1961. Był to okres, gdy Walne Zebranie IZ wybierało na członków tylko ludzi wyróżniających się w twórczości naukowej lub zasłużonych dla tej placówki. Czym zasłużył się wówczas Władysław Markiewicz dla Instytutu Zachodniego? Pełniąc funkcje kierownicze w wojewódzkiej instancji partyjnej: początkowo kierownika Wydziału Oświaty, Nauki i Kultury KW PZPR w Poznaniu, następnie — od października 1956 r. do marca 1957 r. — sekretarza KW, uczestniczył w rozmowach z przedstawicielami Polskiej Akademii Nauk w sprawie statusu IZ i poparł ideę utworzenia w Instytucie — po kilkuletnim okresie trudności i niepewności — samodzielnej placówki badawczej, dysponującej kadrą etatową i zwiększonymi możliwościami wydawniczymi. W wyniku rozbudowy IZ nastąpił — na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych — dynamiczny rozwój badań naukowych i działalności wydawniczej Instytutu.

Wkrótce potem Władysław Markiewicz został członkiem dyrekcji. W 1962 r. sekretarz naukowy PAN na wniosek Kuratorium IZ — powołał Władysława Markiewicza na stanowisko wicedyrektora naukowego IZ (dyrektorem był prof. Michał Szczaniecki), a w 1966 r. na stanowisko dyrektora. Od 1965 r. Władysław Markiewicz pełnił funkcję naczelnego redaktora wydawnictw obcojęzycznych IZ: „Polish Western Affairs” i „La Pologne et les Affaires Occidentales”. Przeniesienie się do Warszawy nie przerwało działalności Władysława Markiewicza w innych gremiach IZ: przez cały czas wchodzi w skład Rady Naukowej i Kuratorium. Bliski związek z Instytutem Zachodnim zaowocował m. in. kilkoma publikacjami Władysława Markiewicza o tej placówce, jej genezie,

profilu badawczym i działalności, opublikowanymi z okazji kolejnych rocznic: 20-lecia, 25-lecia i 30-lecia istnienia Instytutu.

Z okresu kierowania Instytutem Zachodnim warto przypomnieć dwie inicjatywy wydawnicze prof. Markiewicza. Pierwszą było opracowanie koncepcji i pozyskanie autorów do pracy zbiorowej poświęconej przeobrażeniom społecznym na Ziemiach Zachodnich w ciągu 20 lat po II wojnie światowej. To dzieło, pomyślane jako synteza wyników badań prowadzonych przez przedstawicieli kilku dyscyplin (socjologii, demografii, etnografii), wydane zostało przez IZ w 1967 r. pt. *Przemiany społeczne na Ziemiach Zachodnich* (pod wspólną redakcją W. Markiewicza i P. Rybickiego).

Druga inicjatywa dotyczyła współczesnej historii NRD. W 1971 r. Wydawnictwo Poznańskie opublikowało pracę zbiorową pod redakcją i ze wstępem prof. Markiewicza, omawiającą po raz pierwszy w polskiej literaturze w sposób naukowy genezę, najnowszą historię, stan gospodarki, przemiany polityczne i społeczne w okresie 20 lat istnienia NRD (*Niemiecka Republika Demokratyczna. Rozwój społeczny i gospodarczy 1949 - 1969*).

W omawianym czasie miały miejsce wydarzenia, które dały początek późniejszej długoletniej dyskusji i współpracy uczonych polskich i zachodnioniemieckich w dziedzinie podręczników szkolnych. W październiku 1970 r. przybył do Poznania na zaproszenie IZ zespół Akademii Ewangelickiej z Berlina Zachodniego, by spotkać się z grupą polskich specjalistów na wspólnej dyskusji dotyczącej obrazu Polski i stosunków polsko-niemieckich w zachodnioniemieckich podręcznikach historii i geografii. W miesiąc później odbyła się w Akademii Ewangelickiej w Berlinie Zachodnim druga runda dyskusji. Tym razem dyskutowano nad problemem niemieckim i stosunkami polsko-niemieckimi w polskich podręcznikach szkolnych z historii i wychowania obywatelskiego. Referentem przedmiotu „wychowanie obywatelskie” był prof. Markiewicz. Dyskutowano wtenczas nad przedstawieniem roli NRD i RFN w projekcie podręcznika W. Markiewicza pt. *Propedeutyka nauki o społeczeństwie*. Uczestnicy wspomnianych spotkań i dyskusji postulowali powołanie stałej polsko-zachodnioniemieckiej konferencji w sprawie podręczników o charakterze oficjalnym i uwzględnienie również podręczników z innych przedmiotów (np. historii literatury).

Prof. Markiewicz poświęcił wiele energii i pomysłowości dla realizacji tej idei. W 1972 r. zapoczątkowano prace nad przygotowaniem zaleceń w dziedzinie rewizji treści podręczników szkolnych. Powołano tzw. Wspólną Komisję Podręcznikową PRL—RFN, działającą pod auspicjami komitetów narodowych ds. UNESCO obu krajów. Prof. Markiewicz jako wiceprzewodniczący Polskiego Komitetu ds. UNESCO wielokrotnie przewod-

niczył delegacji polskiej na tych spotkaniach i dyskusjach, pełnił funkcję współprzewodniczącego Wspólnej Komisji i ma swój poważny udział w wypracowaniu metodologicznych i merytorycznych podstaw współpracy uczonych obu krajów i ustaleniu brzmienia końcowych dokumentów nazwanych *Zaleceniami*. Jak pisał we wprowadzeniu do *Zaleceń* w 1977 r. („Przegląd Zachodni” nr 1/1977), w pracach tych chodziło o ustalenie wspólnego punktu widzenia na

„(...) węzłowe problemy tysiącletnich dziejów sąsiedztwa polsko-niemieckiego z myślą o tym, aby z procesu dydaktycznego usunąć wszelkiego rodzaju nieścisłości, zafałszowania i stereotypy, które utrudniały lub zgoła uniemożliwiały wzajemne poznanie się i tym samym zbliżenie obydwu wielkich narodów europejskich”.

Przyczynianie się do wzajemnego poznania i zbliżenia społeczeństw jest też celem długoletniej, żeby tak rzec: indywidualnej działalności prof. Markiewicza i w Polsce, i poza granicami kraju. Na dziesiątkach konferencji organizowanych przez polskie instytucje naukowe centralne i regionalne prof. Markiewicz omawiał aktualne zagadnienia stosunków polsko-niemieckich i rozwoju sytuacji w obu państwach niemieckich. W Warszawie i Poznaniu, Opolu i Szczecinie, Zielonej Górze i Olsztynie oraz w innych ośrodkach uchodzi za referenta podejmującego trudne zagadnienia współczesnej rzeczywistości polskiej i międzynarodowej, łączącego podejście socjologiczne z politologicznym, formułującego zdecydowanie własne interpretacje i oceny oraz z wielką swobodą poruszającego się po różnych obszarach tematycznych.

Przeszło ćwierć wieku trwają bezpośrednie kontakty prof. Markiewicza z uczonymi i środowiskami niemieckimi. Pierwsze miały miejsce w 1962 r., nasiliły się od 1966 r. W sumie prof. Markiewicz wygłosił kilkadziesiąt odczytów we wszystkich czołowych uniwersytetach i ośrodkach naukowych RFN — od Hamburga po Monachium, uczestniczył tam w kilkudziesięciu konferencjach bilateralnych i multilateralnych, opublikował wiele artykułów w czasopismach RFN i zapewne jest pod tymi wszystkimi względami swoistym polskim „rekordzistą”. Głównymi tematami jego wystąpień są: socjologia polska (informacja, analiza i popularyzacja dorobku polskich socjologów), socjologia niemiecka (polska ocena tej socjologii), stosunki polsko-niemieckie w przeszłości i obecnie oraz ich perspektywa. Ta działalność odczytowa i popularyzacyjna spotkała się z wysoką oceną władz państwa zachodniemieckiego: w 1989 r. prezydent RFN nadał prof. Markiewiczowi, jako trzeciemu Polakowi — po Stanisławie Stommie i Aleksandrze Gieysztorze — Wielki Krzyż Zasługi Orderu Zasługi Republiki Federalnej Niemiec.

Żywe kontakty utrzymywał prof. Markiewicz również z uczonymi

i ośrodkami NRD: wykładał na uniwersytetach w Jenie, Halle i Berlinie. Książkę W. Markiewicza pt. *Spółeczeństwo i socjologia w Niemieckiej Republice Federalnej* (opublikowaną w Polsce w 1966 r.) przetłumaczono w NRD na język niemiecki, ale mimo że znajdowała się już w druku, nie została do tej pory wydana.

Za charakterystyczne zjawisko, które wystąpiło w poznańskim środowisku naukowym po I wojnie światowej, od momentu powstania Wszechnicy Piastowskiej, uznano rozwój myśli zachodniej i badań nad pograniczem polsko-niemieckim oraz ukształtowanie się „szkoły zachodniej”. Należeli do niej wybitni przedstawiciele różnych dyscyplin: językoznawcy, historycy, archeologowie, socjologowie, geografowie i in., w których badaniach naukowych, działalności dydaktycznej i pracach popularyzatorskich była obecna myśl i tematyka zachodnia, podejmowana w konfrontacji z badaniami i tezami nauki niemieckiej. W dwudziestoleciu międzywojennym myśl zachodnią reprezentowali w nauce uczeni tej miary, co Teodor Tyc, Mikołaj Rudnicki, Józef Kostrzewski, Zygmunt Wojciechowski, Stanisław Pawłowski, Florian Znaniecki i inni. W zmienionych warunkach po II wojnie światowej, klęsce hitleryzmu i przyłączeniu Ziemi Odzyskanych do Polski badania w zakresie problematyki zachodniej rozwinęły się intensywnie (aczkolwiek przeżywały okresowe trudności i zahamowania, głównie w latach 1950-1955), czego jednym z najwymowniejszych przejawów była działalność powstałego w 1945 r. — z inicjatywy prof. Zygmunta Wojciechowskiego — Instytutu Zachodniego.

Władysława Markiewicza należy zaliczyć do czołowych w Polsce Ludowej przedstawicieli „poznańskiej szkoły zachodniej”, kontynuujących w warunkach zintegrowania Ziemi Zachodnich z Polską oraz utworzenia i rozwoju dwóch państw niemieckich zainteresowanie problematyką zachodnią i podejmujących wynikające z nowych warunków nowe zagadnienia. Przy tym zwraca uwagę, o czym już wspomniano wyżej, wielość i różnorodność tych zagadnień, obejmująca właściwie całość problematyki badawczej Instytutu Zachodniego i pokrewnych placówek polskich. Sięgnijmy do kilku przykładów.

W związku z obchodami 40-lecia i 50-lecia Powstania Wielkopolskiego (1958, 1968), przedmiotem zainteresowań Władysława Markiewicza stała się kultura polityczna społeczeństwa wielkopolskiego w okresie przełomowym 1918/1919 oraz związane z nią koncepcja i charakter samego powstania. W wypowiedziach na okolicznościowych sesjach oraz w opublikowanych rozprawach historyczno-socjologicznych rozwijał tezy dotyczące: a) ukształtowanych w latach zaboru cech psychospołecznych Wielkopolan, które określiły postawę zajętą w czasie powstania; b) dwóch koncepcji powstania, z których jedna była koncepcją ludową; c) żywio-

łowego charakteru powstania; d) tworzenia faktów dokonanych, przesądających przynależność państwową Wielkopolski (przy braku wypracowanej szerszej koncepcji państwa polskiego).

Szerokość zainteresowań oraz umiejętność wydobywania socjologicznej problematyki z „materii” historycznej znalazły wyraz w studium W. Markiewicza poświęconym okupacji hitlerowskiej w Gnieźnie. Wiadomo, że stan bazy źródłowej w dużym stopniu wyznacza metodę dociekań, i że braki w materiale wymagają od badacza tym większej dokładności, ostrożności, a zarazem inwencji w wyzyskaniu tych źródeł, które ma w rękę. Tymi cechami odznacza się właśnie wspomniana praca o Gnieźnie w latach 1939 - 1945 (opublikowana w pracy zbiorowej i pod redakcją J. Topolskiego pt. *Dzieje Gniezna*. Warszawa 1965), właściwie nie znana socjologom, a i słabo zauważona przez historyków. Tymczasem jest to praca ważna, gdyż znajdujemy w niej przeprowadzoną po raz pierwszy w literaturze: a) socjologiczną analizę sytuacji społecznej i nastrojów ludności przed wybuchem II wojny światowej oraz po jej wybuchu, ale przed wkroczeniem wojska niemieckiego; b) wnikliwe omówienie hitlerowskiego systemu represji i upokarzania Polaków, któremu przeciwstawiał się polski ruch oporu w formie nie zinstytucjonalizowanej. Osobiście uważam, że historyczno-socjologiczne studium hitlerowskiej okupacji w Gnieźnie jest jedną z najlepszych prac Władysława Markiewicza.

Całkiem inną metodę — indywidualnych badań terenowych — Władysław Markiewicz zastosował z powodzeniem w pracy poświęconej reemigrantom polskim z Francji osiedlonym w Wałbrzychu. Przyniosła Mu ona stopień doktora i została opublikowana w Wydawnictwie Poznańskim (*Przeobrażenia świadomości narodowej reemigrantów polskich z Francji*. Poznań 1960). Ta praca, oparta na bogatym materiale socjograficznym, podbudowana historyczną wiedzą na temat emigracji zarobkowej z Polski i pobytu emigrantów na obczyźnie pokazuje wymownie, jak socjolog może najprostszymi środkami, stosując niewyszukane techniki obserwacji i wywiadu, poznawać losy grupy ludzkiej i uchwycić główne problemy społeczności lokalnej, a dzięki ich rozpoznaniu zanalizować problematykę szerszych zbiorowości — w tym przypadku społeczeństwa Ziemi Zachodnich. Za swe dzieło autor otrzymał od górników — reemigrantów zamieszkałych w Wałbrzychu — łaskę i lampkę górnica, co było wyrazem specjalnego podziękowania i wyróżnienia.

Praca o reemigrantach z Francji, odkrywająca jednocześnie przed czytelnikami o wiele szersze prawidłowości dynamiki stosunków społecznych na Ziemiach Zachodnich, była w ciągu następnych lat — i jest do dnia dzisiejszego — uzupełniana i aktualizowana większymi i mniejszymi rozprawami dotyczącymi przemian zachodzących na tym obszarze

Polski. Wymienić można należące do wspomnianej problematyki rozprawy pt. *Społeczeństwo i kultura na Ziemiach Zachodnich w latach 1945 - 1960* (1960), *Społeczno-polityczne przesłanki rozwoju szkolnictwa wyższego na Ziemiach Zachodnich* (1963), *Zasiedlenie i zagospodarowanie Ziemi Zachodnich 1945 - 1964* (1964), *Sytuacja wewnętrzna i międzynarodowa Polski a procesy przemian społecznych na Ziemiach Zachodnich* (1967), *Działalność i twórczość kulturalna jako czynnik integracji narodowej i społecznej na Ziemiach Zachodnich i Północnych* (1970), *Procesy integracyjne na Ziemiach Odzyskanych* (1986) i inne.

Od przeszło 30 lat Władysław Markiewicz jest systematycznym i wnikliwym obserwatorem procesów społecznych zachodzących na tym obszarze. Interesuje Go w szczególności ich ogólnonarodowy wymiar. Na czoło wybijają się dwie grupy zagadnień: a) politycznych uwarunkowań przemian społecznych na Ziemiach Zachodnich, b) funkcji Ziemi Zachodnich i granicy na Odrze i Nysie w procesie kształtowania się świadomości narodowej i kultury politycznej społeczeństwa polskiego. Prof. Markiewicz dostrzega poważne zmiany w obrazie Ziemi Zachodnich, dokonujące się w świadomości Polaków w ciągu przeszło 40 lat.

„Można by wymienić na Ziemiach Zachodnich — stwierdza — tysiące nazw krain, miejscowości, zabytków, urządzeń kulturalnych i rekreacyjnych, instytucji naukowych i artystycznych, zakładów przemysłowych itp., które w odczuciu całego narodu stały się symbolami jego istnienia i wieczystej trwałości. Do owych miejsc świętych na Ziemiach Odzyskanych Polacy odczuwają tym większy sentyment i przywiązanie, że są świadomi tego, iż zastali tę krainę spustoszoną i zrujnowaną i dopiero własnym mozołem tchnęli w nią na nowo życie, zasiedlili ją i zagospodarowali, odbudowali i rozbudowali”.

Ale ...

„W ostatnich latach ten celowo upiękuszony przeze mnie, ale przecież nie całkiem zafałszowany obraz Ziemi Odzyskanych odbierany był przez opinię publiczną jako znacznie mniej fascynujący, przybierał w jej odczuciu barwy coraz bardziej szare, chwilami przechodzące w ponurą czerń. Można było odnieść wrażenie, że Ziemia Zachodnie przestały pełnić swoją funkcję dumnego symbolu tego, co najlepsze w narodzie, a na odwrót, stały się świadectwem jego nieporadności w rozwiązywaniu podstawowych problemów teraźniejszej egzystencji i przyszłego rozwoju” (*Spraw polskich splątanie*. Kraków 1986, ss. 134 - 135).

Kolejny główny nurt działalności naukowej prof. Markiewicza, wymieniony już uprzednio, odnosi się do sytuacji społeczno-politycznej i przemian następujących w Republice Federalnej Niemiec — od momentu powstania tego państwa do chwili obecnej. Podstawową pozycją jest książka pt. *Społeczeństwo i socjologia w Niemieckiej Republice Federalnej* (Poznań 1966), aktualizowana i nieprzerwanie wzbogacana o nowe przemyślenia ogłaszane w artykułach drukowanych w czasopiśmie i referatach przygotowywanych z okazji różnych konferencji. Stała

obserwację stosunków społeczno-politycznych RFN oraz stanu socjologii i politologii zachodniemieckiej i informowanie opinii publicznej i czynników oficjalnych w Polsce o zachodzących w RFN przemianach prof. Markiewicz traktuje jako swoistą służbę społeczną w rozumieniu znaczenia polityki RFN i ewolucji stosunków wewnętrznych w tym kraju dla stosunków polsko-niemieckich, dla przyszłości obu narodów i Europy. Analiza i oceny prof. Markiewicza dają dowód głębokiego przemyślenia tej polityki na gruncie pojęć nauk społecznych i przynoszą ujęcia daleko odbiegające od schematów występujących w obu krajach, mianowicie przeciwstawiają się z jednej strony traktowaniu rewizjonizmu jako głównej tendencji w polityce i postawach społeczeństwa zachodniemieckiego, z drugiej — idealizowaniu europejskiej polityki RFN i stosunków wewnętrznych w tym kraju.

Działalność naukowa i przemyślenia Władysława Markiewicza we wszystkich kierunkach Jego zainteresowań wymagałyby osobnego opracowania, które dopiero mogłoby w pełni nakreślić sylwetkę intelektualną Uczonego. Tu zaznaczę jeszcze charakterystyczną dla prof. Markiewicza różnorodność środków wypowiedzania się oraz dominującą w jego życiu ruchliwość i rozmach działania. Prof. Markiewicz nie tylko należy do głównych postaci polskiej socjologii i polskiej politologii, jest także autorem licznych prac naukowych i referentem na bardzo wielu sesjach, sympozjach itp. Jest również uczestnikiem wielu redakcyjnych dyskusji i konferencji „okrągłych stołów”, recenzentem dziesiątków prac doktorskich, habilitacyjnych i wydawniczych z dziedziny socjologii i nauk politycznych oraz rozmówcą dziennikarzy w wielu udzielanych wywiadach prasowych, radiowych, telewizyjnych. Jest także cenionym autorem wstępów lub przedmów do książek innych autorów, gdyż zawsze ma w nich „coś” nowego i ważnego od siebie do powiedzenia. W zakończeniu podam kilka przykładów takich tekstów, mieszczących się w ramach interesującej nas tu problematyki zachodniej, z których każdy ma wartość samodzielnego eseju. Są to wstępy m. in. do następujących książek: W. Supiński, *Od Westerplatte do Hiroszimy* (Poznań 1960); M. R. Trevor-Roper, *Ostatnie dni Hitlera* (Poznań 1960); W. Sauter, *Z walk o polskość Babimojszczyzny* (Poznań 1960); W. Sauter, *Powrót na ziemie piastowskie* (Poznań 1961); *Pamiętniki osadników Ziemi Odzyskanych* (Poznań 1963); *Niemiecka Republika Demokratyczna. Rozwój społeczny i gospodarczy 1949 - 1969* (Poznań 1971); R. Grünberger, *Historia społeczna Trzeciej Rzeszy* (Warszawa 1987).

Andrzej Kwilecki